

Інна Шостак, доцент, к.і.н.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА ВАТИКАНОМ ПРОТЯГОМ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано особливості складних взаємовідносин між російською владою та Апостольською Столицею з кінця XVIII і протягом першої половини XIX століття. Досліджено спроби Ватикану нав'язати контакти з Росією у церковних питаннях через посередників. Зроблено висновки про те, що незважаючи на офіційно висловлену позицію про прагнення порозуміння, російська влада не була зацікавлена у посиленні позицій Римо-Католицької Церкви в імперії, особливо у збереженні впливу Ватикану.

Ключові слова: *Апостольська Столиця, Римо-Католицька Церква, нунцій, конкордат*

Інна Шостак

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ВАТИКАНОМ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В статье проанализированы особенности сложных взаимоотношений между российской властью и Апостольской Столицей с конца XVIII и в течение первой половины XIX века. Исследованы попытки Ватикана навязать контакты с Россией в церковных вопросах через посредников. Сделаны выводы о том, что, несмотря на официально высказанную позицию о стремлении иметь добрые контакты с Папой Римским, российские власти не были заинтересованы в усилении Римско-Католической Церкви в империи, особенно в сохранении влияния Ватикана.

Ключевые слова: *Апостольская Столица, Римско-Католическая Церковь, нунций, конкордат*

Inna Shostak

RELATIONS BETWEEN THE RUSSIAN EMPIRE AND THE VATICAN DURING THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

The paper analyzes the features of the relationships between the Russian government and the pontific in late 18th and during the first half of the 19th century. Study attempts to impose the Vatican contacts with Russia in religious matters through intermediaries. It is concluded that despite the official position expressed a desire to understanding the Russian government was not interested in the strengthening of the Roman Catholic Church in the empire, especially in maintaining influence the Vatican.

Key words: *the Vatikan, the Roman Catholic Church, the Apostolic Nuncio, Concordat*

У руках російського царя-самодержця, який був понад закон, зосереджувалася найвища цивільна та релігійна влада. У зв'язку із цим у Російській імперії більше, аніж у країнах Європи, релігія ставала інструментом влади. З кінця XVIII століття в Російській імперії змінюється релігійна ситуація у зв'язку із розширенням кордонів на захід і відповідно збільшення кількості римо-католиків. Необхідно було шукати нові форми максимального узалежнення римо-католицизму від державної влади, а отже обмежити контакти католиків із керівництвом у Ватикані. Римо-Католицька Церква несла таку релігійну ментальність, яка була тісно пов'язана із патріотизмом, який, звичайно не носив російського характеру. У цьому, передусім, царизм і вбачав загрозу стабільності свого панування. Істотною дилемою для римо-католицьких архієпископа та єпископів було здійснювати свої функції таким чином, щоб, з одного боку, бути опорою вірним, а з

іншого, не виходити за рамки указів та приписів влади. У нестабільній ситуації перебував також Ватикан. Складні перепитії міжнародних відносин першої половини XIX століття, в які, звичайно, був втягнутий Ватикан, нестабільність папського престолу не могли позитивно впливати на можливість Папи відстоювати позицію Римо-Католицької Церкви у Російській імперії.

Яким чином розвивалися відносини Ватикан – Російська імперія є важливим дослідницьким завданням вітчизняної історичної науки, оскільки власне Римо-Католицька Церква була серйозною перешкодою на шляху утвердження необмеженого російського самодержавства. У цьому полягає актуальність досліджуваної тематики.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики представлені у відповідному історіографічному та джерельному матеріалі. Джерельна база дослідження складається з широкого комплексу архівних та опублікованих джерел. У статті використано опубліковані джерела: “Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском”, “Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России”, видані І. Белоголовим, “Відомості до історії Церкви і католицької релігії, підлеглих російському пануванню”, зібрані та опубліковані С. Шантиром. Це збірки документів загальноімперського значення, які містять важливий актовий матеріал. Українська історіографія дала кілька досліджень, які у значній мірі просунули вивчення даної проблематики. Це праці О. Баковецької «Політика царизму щодо Римо-Католицької Церкви в середині XIX ст.», Е. Зваричука «Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.». розглядувані питання певної мірою розкриті в працях польських дослідників, наприклад, Е. Яблонська-Дептула.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити генезис становлення відносин російського самодержавства із римо-католицьким

духовенством та Ватиканом у першій половині XIX століття. Відповідно до мети слід розв'язати наступні завдання:

- дослідити характер царської політики щодо Римо-Католицької Церкви наприкінці XVIII століття – у першій половині XIX ст.;
- визначити позицію Ватикану стосовно РКЦ у Російській імперії.

Треба відзначити, що саме з кінця XVIII століття, у зв'язку із збільшенням кількості римо-католиків, перед російською владою постало декілька завдань. Спершу потрібно було організувати адміністративне керування римо-католицьким кліром та католиками в імперії. Наступний крок – обмежити вплив Ватикану [6].

У Російській імперії до кінця XVIII століття Католицька Церква не мала сталої територіальної організації. Через незначну кількість віруючих не було поділу на єпархії та митрополії. У цей час становище Католицької Церкви у Російській імперії визначали два чинники: підпорядкування православ'я самодержавству, а отже, і відсутність самостійності і у нечисельних римо-католиків, та падіння значення і ваги папства на світовій політичній арені. Саме ситуація нестабільності папського престолу суттєво вплинула на долю Католицької Церкви у Російській імперії в останні роки XVIII – у середині XIX століть. Уже 14 грудня 1772 року Катерина II видала указ, відповідно до якого мав бути призначений новий єпископ для усієї Росії, замість капітулу йому повинні були допомагати три асесори, вибрані із підлеглого єпископові духовенства. Апеляційною інстанцією у адміністративно-церковних справах ставала Колегія духовних справ (Justickolegium, Юстиць-Колегія), а найвищою інстанцією – сенат [12, s. 111-175].

Єдиним виходом у цій ситуації для Ватикану було зайняти очікувальну позицію, оскільки можливості дипломатії були вичерпані. Більш активний протест міг лише погіршити становище Католицької Церкви у Росії. Ватикан не визнав односторонніх рішень царського двору, залишивши їх неканонічними. Таким чином Катерина II, з кількох варіантів розв'язання

справи Католицької Церкви, обрала той, що усував будь-який вплив Ватикану на духовенство і віруючих.

Щоб вирішити ці проблеми, папа Пій VI пішов на особисте порозуміння із царицею Катериною II. На його безпосередній лист цариця відповіла загальними фразами про те, що вона здійснює опіку над усіма релігіями в імперії. Окрім того, використовуючи ультимативну форму, вона вимагала архієпископства для С. Сестренцевича і уряду коад'ютора. Пій VI погоджувався на цю вимогу за умови підпорядкування С. Сестренцевича Ватикану. Відповідь Катерини II була простою – вона самостійно призначила С. Сестренцевича могилівським архієпископом (указ від 26 січня 1782 р.), пояснюючи це турботою про Церкву. Архієпископ отримав право призначати священиків у парафіях і настоятелів монастирів, але лише з числа російських підданих. Йому було наказано створити консисторію, до якої мав увійти делегат від цивільної влади [14, s. 175-200, 12, s. 111-128].

Ситуація складалася таким чином, що Ватикан не міг нав'язати безпосередніх зв'язків із Петербургом. Тому було використано допомогу посередників. Спочатку було задіяно папського нунція у Варшаві Юзефа Гарампія. Нунцію вдалося через С. Сестренцевича переказати вимоги Апостольської Столиці, які спрямовувалися на утворення трьох генеральних вікаріатів (із відрядженням до них єпископів): Віленського, Смоленського, Інфлянтського і одного єпископства для решти території Росії (*in partibus*). Виразалася також пропозиція вилучити апеляційні функції з Колегії духовних справ з вимогою вільної комунікації духовенства з Ватиканом і вільного поширення розпоряджень Папи Римського на усій території Російської імперії. Усі ці пропозиції і вимоги були відкинуті Петербургом. Наступним кроком папської курії стало звернення до віденського двору по допомогу у нав'язанні контактів з Росією у церковних питаннях. Після того, як і це виявилось безрезультатним, було прийнято рішення використати як посередника мальтійського кавалера Леона Саграмоссу, котрий у той час перебував у Варшаві. Він був добре відомий російській аристократії і

особисто цариці. До Петербургу він відправився із спеціальною інструкцією від Ватикану. У російській столиці Л. Саграмоссу прийняли з повагою, на адресу Папи було сказано багато приємних слів, були висловлені обіцянки задовольнити релігійні потреби католиків Росії. Проте більшого – тобто конкретних домовленостей – не було досягнуто.

Наступним став Ян Андрій Аркетті – нунцій Ватикану у Варшаві. У 1783 році як апостольський посол він відправився до Петербургу. Його повноваження були викладені у папській грамоті. Вони полягали у заснуванні в м. Могилеві архієпископства для католиків, визначенні архієпископа і призначенні останньому коад'ютора. Окрім цього, Я. Аркетті отримав від Папи Римського спеціальну інструкцію, якою визначався характер його діяльності в Росії. Ян Аркетті через деякий час дав позитивну відповідь, що місто Могилів може стати архієпископським центром, оскільки це достатньо велике місто, “довкола багато католицьких церков і майже півтори тисячі католиків римського сповідання”. Інше питання, яке намагався вирішити папський посол, стала пропозиція з боку Ватикану про необхідність створення римо-католицького капітулу. Підсумком перебування Я. Аркетті в Російській імперії стало видання двох документів. “Акт про зведення Станіслава Сестренцевича в архієпископське достоїнство” та “Акт про заснування Капітулу чи Собору Могилівського” були підписані 26 грудня 1783 року [1, с. 1-49].

З метою припинення протистояння 15 квітня 1783 року вийшла булла Папи “*Onerosa pastoralis officii*”, якою він затверджував Могилівське архієпископство [14, s. 175-200].

Незважаючи на офіційно висловлену позицію про прагнення порозуміння, Катерина II не була зацікавлена у посиленні Римо-Католицької Церкви в імперії, особливо у збереженні впливу Ватикану на щойно приєднаних до Росії територіях, як фактору політичної опозиції самодержавству та ідеолога опозиційного руху. Допускаючи існування

латинського кліру в межах Росії, Катерина II заборонила йому безпосередньо підпорядковуватися Ватикану [7, с. 242].

Маніфестом від 30 жовтня 1794 року Катерина II, з одного боку, офіційно надавала римо-католикам право на необмежене публічне віросповідання і законне володіння своїм майном, з іншого – позбавляла права підпорядковуватись будь-якій владі із закордону. Поряд з цим окреслювала вимоги до римо-католицьких священиків: знання російської мови, прийняття присяги на вірність російському самодержавству (обов'язково до виконання), заборона монахам жити за рахунок подаяння [6].

Катерина II була проти відкриття офіційного представництва (нунціатури) Святого Престолу у Петербурзі. Водночас цікавим є той факт, що незважаючи на заборону діяльності єзуїтів папою Климентом XIV, імператриця дозволила їм мешкати і працювати у Південно-Західному краї. Таким чином Катерина II неофіційно ввела в юридичну практику Російської імперії ігнорування офіційних документів і розпоряджень Святого Престолу та наголосила, що папські булли можуть набрати чинності лише з дозволу верховної російської влади [6].

Після територіальних змін, як результату другого та третього поділів Речі Посполитої, виникла потреба у встановленні нового адміністративно-територіального устрою для РКЦ. Цариця Катерина II 27 вересня 1795 року видала указ “Про заснування для Римського сповідання в губерніях Мінській, Волинській, Подільській, Брацлавській і Вознесенській двох єпархій – Пінської і Летичівської”. Таким чином було ліквідовано Віленське, Інфлянтське, Київське, Кам'янецьке, Луцьке римо-католицькі єпископства. Санкцій Апостольської Столиці на таку реорганізацію, звичайно, не було [5, с. 43].

Політика наступника Катерини II на царському троні Павла I (1796-1801 рр.) по відношенню до релігійних питань не зазнала змін. 26 лютого 1797 року цар видав указ про утворення Департаменту до Справ Католицької Церкви. Департамент мав бути апеляційною інстанцією у дисциплінарних

справах священників і у справах одружених пар як римо-католицького сповідання, так і греко-католицького [11, s. 209-215]. Наступного року, 29 січня 1798 року, Павло I призначив головою Департаменту могиливіського архієпископа С. Сестренцевича. З іншого боку, цим же указом він заборонив греко-католицьким єпархіям мати своїх представників чи членів у цьому департаменті. Таким чином, у вирішенні церковних питань у Російській імперії над архієпископом С. Сестренцевичем був лише сенат як апеляційна інстанція [3, с. 234-246]. З іншого боку, С. Сестренцевичу було підпорядковано греко-католиків. Отже, Павло I здійснив реорганізацію адміністративного поділу РКЦ, сформованого Катериною II. Про ці зміни було повідомлено папу Пія VI, який, зі своєї сторони, впорядкування організаційних справ Католицької Церкви в Російській імперії довірив варшавському нунцію кардиналу Лаврентію Літти [11, s. 209-215].

Місією Л. Літти було надати цим змінам канонічності та забезпечити права католиків у Російській імперії. Л. Літта перебував тоді у Варшаві із двозначною, напівофіційною, напівприватною місією спостерігача і посередника у церковних справах між імперіями, що ділили Річ Посполиту, та римською курією. У зв'язку із цим, після третього поділу Речі Посполитої його місія у Варшаві була вичерпаною [12, s.111-128].

Вибір Ватиканом Л. Літти як свого представника у Російській імперії не був випадковим. Його брат, Юліуш Літта, від 1797 року представляв в імперії мальтійський орден. Цар Павло I оголосив його Великим Магістром ордену і ставився до нього досить прихильно. Дворічне перебування Лаврентія Літти у Петербурзі – це, передусім, протистояння не лише із світською владою, а й архієпископом С. Сестренцевичем, який у нунції бачив загрозу повноті своєї влади [12, s. 168-184].

У 1797 році Л. Літта відправився у подорож по усіх російських римо-католицьких єпархіях, де безпосередньо ознайомився із становищем католиків на місцях. На початку 1798 року він відвідав Волинь. Єпископ

К. Цецішовський супроводжував його і надав інформацію про стан Католицької Церкви в імперії [5, с. 45].

Одним із наслідків роботи Л.Літти стало видання 28 квітня 1798 року імператорського указу “Про буття в Росії для сповідників римської віри шести єпархій”. Згідно з указом затверджувалися: Могилівське архієпископство і 5 єпископств. В указі обумовлювалося існування у кожному єпископстві по одному єпископу-суфрагану та одному генеральному вікарію. Уся адміністративна влада належала єпископові. Була підтверджена заборона приймати католицькому духовенству у себе будь-кого з-за кордону, листуватися і підлягати Ватикану [4, с. 112].

Канонічні санкції цим змінам було надано буллою папи Пія VI “*Maximis undique praessi*” від 17 листопада 1798 року [10, s. 191-203].

Узгодженість дій Петербурга з Ватиканом було явищем тимчасовим. Це проявилось уже наступного року. Цар Павло I 17 березня 1799 року видав розпорядження, за яким категорично заборонялося приймати і оголошувати листи та булли Папи Римського. На ноту нунція Лаврентія Літти була дана відповідь, що справи Церкви в державі підлягають цивільній владі, а влада Папи обмежується справами догмату і обрядів [13, s. 124-159].

Довгий час важливим питанням для Ватикану, але не вирішеним залишалося питання постійного представництва у Петербурзі. За царя Олександра I (1801-1825 рр.) представником Петербургу у Ватикані став граф Джузеппе Кассіні, попередньо він займав посаду генерального консула в Римі. У Петербурзі офіційно визнано за представника Апостольської Столиці Леона Бенвентута. Проте представникам Ватикану не дозволялося безпосередньо вирішувати справи з католицьким духовенством. Це мало здійснюватися за посередництвом царського резидента в Римі. За його допомогою також мав контактувати з Ватиканом могиливський архієпископ [14, s. 201-208].

Наступник Олександра I, його молодший брат, цар Микола I (1825-1855 рр.) особливою лояльністю до Апостольської Столиці не відзначався.

Російська влада надалі прагнула підпорядкувати собі Римо-Католицьку Церкву, відірвати її від зовнішнього керівництва з Риму. Згідно з указом від 10 березня 1830 року римо-католицькому духовенству було заборонено приймати будь-які папські булли або підписані ним документи. Усі документи та листи з Ватикану мали йти лише через Міністерство внутрішніх справ імперії [5, с. 61-63].

Важливою подією першої половини XIX століття було польське Листопадове повстання 1830-31 років, яке суттєво вплинуло на подальше становище РКЦ в Російській імперії. У перебігу повстання важливим було те, що римська курія не підтримала цієї акції. Більше того, папа римський Григорій XVI засудив польське повстання 1830-1831 років. Причин такої позиції Ватикану було кілька. Наприкінці XVIII століття під час Великої французької революції поляки були на стороні якобінців, далі – підтримували Наполеона, пов'язуючи із ним надію на відновлення незалежної Польщі. Польському суспільству були притаманні лібералізм та антиклерикалізм. Інформацію про перебіг Листопадового повстання римська курія отримувала від віденського нунція Гуго Спіноли, який не орієнтувався у ситуації, оскільки володів лише обмеженими відомостями, наданими австрійськими військовими та дипломатами. Г. Спінола писав у Ватикан: “Радію, що польський клір – що є природнім – не лише не взяв участі у бунтівних рухах, але і протиставився їм так, що до цього часу не дозволив відкрити костелів”. Окрім зазначеного, керівництво повстанням не особливо турбувалося про підтримку Ватиканом. Тому можна вважати закономірністю видання 9 червня 1832 року папою римським Григорієм XVI енцикліки “*Summum*”, у якій Листопадове повстання розцінене у світлі тогочасних політичних відносин як бунт проти законної влади. Причини такого ставлення до повстання з боку Ватикану впливали, передусім, з нестабільності становища Римо-Католицької Церкви у Російській імперії та світі взагалі, а також відсутності достовірної інформації про події на теренах імперії [8, с. 159-169].

Найбільшим досягненням у переговорах усієї першої половини XIX століття між Папою та царатом став Конкордат, підписаний 3 серпня 1847 року між Російською імперією та Апостольською Столицею. До 1847 року відносини між ними перебували на межі повного розриву. Цьому сприяло: приєднання греко-католиків до Російської православної церкви у 1839 році, постійні обмеження прав католицького духовництва з боку влади, алокація (промова на зібранні кардиналів) Григорія XVI 1842 року, в якій містився перелік звинувачень проти царської Росії, відмова папи затверджувати кандидатів на посади єпископів, яких на свій розсуд обирала російська влада. Протягом першої половини 1840-х років у відносинах між Ватиканом і Російською імперією не можна виділити жодного компромісного рішення. Остаточний розрив відносин, як ніколи, став актуальним. В значній мірі це псувало імідж імперії на світовій арені. Перший крок до примирення зроблено у 1845 р., коли Микола I зустрівся в Римі з Папою. Наслідком зустрічі стало укладення у 1847 році домовленості, яка більше нагадувала короткочасне перемир'я, ніж мирну угоду [2, с. 41-48].

Згідно з першою статтею конкордату в Російській імперії було організовано одне архієпископство та шість єпископств. Могилівське архієпископство включало до свого складу ту частину імперії, що не входила до жодної з шести дієцезій, та Велике Князівство Фінське. З огляду на специфічне положення Римо-Католицької Церкви в Росії і на брак папської нунціатури встановлювалися досить широкі церковні прерогативи могилівського архієпископа. Як голова Департаменту до Справ Католицької Церкви мав безпосередній контроль над усіма церковними справами в імперії [10, s. 198.]. 3 серпня 1847 року даний конкордат підписали граф Д. Блудов, з російської сторони, та кардинал А. Ламбрускіні, від імені Ватикану. Проте, як практика показала, багатьма положеннями конкордату у здійсненні своєї політики по відношенню до Римо-Католицької Церкви царська влада і не збиралася керуватися. Наступного, 1848 року, положення конкордату були

підтверджені буллою папи Пія IX від 5 липня та іменним імператорським указом від 29 грудня.

Вже у 1866 році Олександром II підписано указ, яким скасовано силу конкордату 1847 року. Документ про ліквідацію конкордату з'явився “без викладу причин і міркувань що спонукали російський уряд прийняти цю міру...” [2, с. 41-48].

Таким чином з кінця XVIII століття у Російській імперії змінилася релігійна ситуація у зв'язку із збільшенням кількості католиків, які мали підпорядкування Ватикану. Це не задовольняло російське самодержавство і зумовило такі складні, описані вище, відносини між Російською імперією та Апостольською Столицею. Римо-Католицька Церква, будучи потужним релігійним центром, протистояла асиміляції католиків та сприяла їх консолідації навколо патріотичних ідей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском. – СПб.: Тип. 2-го Отделения Собственной е.и.в. канцелярии, 1849. – 264 с.
2. Баковецька О. Політика царизму щодо Римо-Католицької Церкви в середині XIX ст. / О.Баковецька // Збірник наукових праць “Наукові записки. Серія : Історичне релігієзнавство”. – Випуск 5. – Острог, 2011. – С. 41-48.
3. Батюшков П.Н. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Батюшков. – СПб.: Тип. Тов. "Общественная польза", 1888. – 126 с.
4. Белоголов И. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России / И.Белоголов. Т. 1: 1762-1825 гг. – Петроград: Тип. Алексеева, 1915. – 484 с.
5. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: [б.в.], 2000. – 314 с.

6. Зваричук Е.О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. [Електронний ресурс] / Е. Зваричук. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/osoblivosti%20derjavno-pravovoi.pdf. – Назва з екрану.
7. О разрыве дипломатических отношений между папским престолом и императорским кабинетом и уничтожении конкордата // Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский. – 1867. – № 7. – С. 242.
8. Шостак І.В., Павлюк В.В. Суспільна діяльність луцько-житомирського римо-католицького єпископа М. Пивницького // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 6. – Острог, 2006. – С. 159-169.
9. Jabłońska-Deptuła E. Katolicyzm łaciński w Imperium Rosyjskim w XIX w. / E. Jabłońska-Deptuła // Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI-XX w.). – b.m., 1997. – S. 260-264.
- 10.Ks. Kumor B. Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918) / Ks. Kumor B.. – Kraków: Polskie Tow-wo Teologiczne, 1980. – 744 s.
- 11.Ks. Kumor B. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) // Historia Kościoła w Polsce / Ks. Kumor B..
T. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – Poznań; Warszawa, 1979. – S. 209-215.
- 12.Loret M. Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I // Przegląd Powszechny / M. Loret. – T. 179. – R. 45 (1928). – S. 111-284.
- 13.Szantyr S. Zbiór wiadomości o Kościele i religii katolickiej w cesarstwie Rosyjskim a szczególnie w prowincjach od Polski przyłączonych od czasu pierwszego rozbioru Polski aż do końca panowania cesarza Alexandra I i początków panowania Mikołaja I / S. Szantyr. – Poznań: Wydawnictwo i druk W. Stefańskiego, 1843. – 405 s.

14. Ks. Wysocki J. Kościół Katolicki w zaborze rosyjskim w latach 1772-1815 / Ks. Wysocki J. // Historia Kościoła w Polsce. T. II: 1764-1945. – Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – Poznań; Warszawa, 1979. – S. 175-208.

Шостак Інна Віталіївна, доцент, кандидат історичних наук, завідувач кафедри політології НаУОА, inna_shostak@oa.edu.ua